

KONINKLIJKE NEDERLANDSE AKADEMIE VAN WETENSCHAPPEN

Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 62 no. 11

Deze Mededeling werd in verkorte vorm uitgesproken in de vergadering van de Afdeling Letterkunde, gehouden op 11 mei 1998, als deel van een dubbellezing ter gelegenheid van het 190-jarig bestaan van de Akademie, waarbij gevraagd werd om een vergelijking van de Nederlandse en de Duitse cultuur aan de hand van een bepaald thema.

H. LADEMACHER

Staat, natie en nationaliteitsbesef

Over Nederlandse en Duitse uitgangspunten van
politieke cultuur

Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Amsterdam 2000

Copyright van deze uitgave © 2000 Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Postbus 19121, 1000 GC Amsterdam

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de rechthebbende, behoudens de uitzonderingen bij de wet gesteld.

Druk: PlantijnCasparie Heerhugowaard bv

Het papier van deze uitgave voldoet aan ISO-norm 9706 (1994) voor permanent houdbaar papier

I

De Amsterdamse historicus N. van Sas komt in zijn onderzoek naar de voor de ontwikkeling van het Nederlandse nationaliteitsbesef bepalende factoren tot de volgende conclusie: 'Dutch national consciousness between the 1780's and the present day has been constantly changing its guise and manifestations in a continuous interplay between developments inside the country and the outside world ... The stream of national consciousness of the seventeenth century toward the so-called 'integral' nationalism never stopped flowing, but it kept on changing its appearance.'¹ Hij constateert dat perioden van agressief nationalisme in de jaren tussen 1780 en 1787 of tijdens de Belgische Revolutie en rond de eeuwwisseling afwisselden met perioden van nationale zelftwijfel. De historicus stelt bovendien dat in dit verband niet slechts moet worden gekeken naar de intensiteit van het nationale gevoel, maar ook naar de regionale en sociale spreiding ervan. In elk geval spreekt hij op basis van zijn onderzoek de

¹ Zie N.C.F. van Sas, *Varieties of Dutchness*, in: A. Galema, e.a. (ed.), *Images of the Nation. Different Meanings of Dutchness 1870-1940*, Amsterdam-Atlanta, 1993 (Amsterdam Studies on Cultural Identity, 2), p. 9.

stelling tegen ‘daß Nationalismus etwas sei, woran wir Niederländer uns – glücklicherweise – nicht versündigt hätten und daß das niederländische Nationalbewußtsein historisch gesehen nur schwach entwickelt sei.’² Deze wetenschappelijk gestaafde bevinding, die bovendien een uitspraak bevat over de politieke cultuur van het land, stimuleert tot een vergelijking van de ontwikkeling bij de oosterburen, aangezien het hier om een periode gaat waarin de politieke en maatschappelijke elites van het Nederlandse Koninkrijk de sterke neiging hadden het eigen land als een bijzonderheid te zien en zich vooral tegen de Pruisisch-Duitse buurman af te zetten. Deze houding van permanente zelfbevestiging werd overduidelijk door betogen van buitenaf geprovoceerd en was een soort verzet tegen denigrerende uitlatingen, zoals die over het voortbestaan van het land door mensen van allerlei pluimage werden gedaan. De Duitse historicus en tijdgenoot Ranke was in tegenstelling tot talrijke anderen nog vol bewondering over de levenskracht van Nederland; in zijn *Politisches Gespräch*, waarin kleine Europese landen nauwelijks aan bod kwamen, toont hij zich enigszins verrast over het voortbestaan van de Nederlandse nationaliteit. Hij schreef: ‘Dies Holland, das dem vorigen Anfalle der französischen Revolution so völlig unterlag, das darauf eine wenige bedeutende Provinz des Kaiserreichs bildete, wie hat es sich jetzt in dem Gefühle seines alten Ruhmes, seiner unverilgbaren Bestimmung so mutig erhoben, so wacker gehalten.’³ Maar vanuit het buitenland is Ranke een van de weinigen die, zij het slechts marginaal, serieus moeite hebben gedaan om tot een rustige waardering van het land te komen. Duitse tijdgenoten – historici, dichters en schrijvers – hebben zich negatiever opgesteld en vaak gepoogd Nederland belachelijk te maken. Aanvankelijk raakte dit de Nederlandse politici en intellectuelen nauwelijks, maar naarmate de op het Congres van Wenen verworven positie verzwakte (onder andere door de Belgische Revolutie), werd op het moment dat er opmerkingen over de toekomst van Nederland vanuit het buitenland werden gemaakt de gevoeligheid groter. Die groeiende gevoeligheid toonde J.R. Thorbecke, toen hij in reactie op Heinrich Leo’s eis Nederland terug te brengen naar zijn Duitse moederschoot in een uitvoerig contra-betog onder meer schreef:

² N.C.F. van Sas, *Nationalismus in den Niederlanden während des langen 19. Jahrhunderts*, in: H. Lademacher, W. Mühlhausen, *Freiheitsstreben, Demokratie, Emanzipation. Aufsätze zur politischen Kultur in Deutschland und den Niederlanden*, (Niederlande Studien, 5), Münster, 1993, p. 29.

³ Aangehaald bij N.C.F. van Sas, *Het Grote Nederland van Willem 1: een schone slaapster die niet wakker wilde worden*, in: C.A. Tamse, E. Witte (ed.), *Staats- en Natievorming in Willem’s Koninkrijk (1815-1830)*, p. 182.

‘Wij zijn Nederlanders ... Wij hebben onzen stand tussen Duitschland en Engeland in ‘t midden. Terwijl in Duitsland eene abstracte, subjectieve, bespiegelende werkzaamheid op zichzelf blijven, en met de wereld, die zij scheidt, zich vergenoegen kan, vinden wij ons, in gevolge van ons natuurlijk, zedelijk en staatskundig samenstel, steeds onder den invloed van het zinnelijke, uitwendige, objectieve, van maatschappij en praktijk.’⁴

Deze uitspraak vloeide niet alleen voort uit een hoog ontwikkeld nationaliteitsbesef, maar was ook het resultaat van een gevoel van bedreiging dat in verband met de Belgische gebeurtenissen in 1837 duidelijk een grote rol speelde. Zij veronderstelde een diepgaand verschil van mentaliteit en zienswijzen tussen de bewoners beider landen.

Een soortgelijke uitspraak, die principieel de politiek-constitutionele kant raakte, is op een veel later tijdstip, toen zich opnieuw een bedreiging leek af te tekenen, nog nadrukkelijker naar voren gebracht. Niemand minder dan Johan Huizinga heeft dit een jaar na de machtsovername door Hitler gedaan, toen hij in zijn essay, dat de veelbetekenende titel *Nederlands geestesmerk* draagt, het volgende schreef:

‘Een wonderbaarlijk lotsbestel heeft ons volk, gescheiden van den oorspronkelijken stam, tot een edel deel van West-Europa gemaakt. Over Delfzijl en Vaals loopt de grens tusschen West- en Middel-Europa. In onze westelijkheid ligt onze kracht en de reden van ons bestaan. Wij hooren aan den Atlantischen kant. Ons zwaartepunt ligt op en over zee. Ons gezelschap is dat der westelijke volken, van het groote volk in de eerste plaats, dat de moderne staatsorde schiep, en nog de vrijheid handhaaft.’⁵

Het gaat hier om een zeer gedecideerde bepaling van het Nederlandse politieke en constitutionele positie aan de kant van het westen. Tegelijk bevat deze stelling een waardeoordeel, dat uitgaat van de vitaliteit van vrijheid en democratie. In de kern van de zaak veronderstelt de diagnose een zeer duidelijke scheiding tussen West- en Midden-Europa. Huizinga trekt een muur op die het eigen land hermetisch afsluit voor Midden-Europese, dat wil zeggen Duitse, invloeden. Deze overweging ligt in het verlengde van het denken vooral uit de eerste helft van de negentiende

⁴ J.R. Thorbecke, *Historische schetsen*, 's-Gravenhage 1872, p. 21 (‘Onze betrekkingen tot Duitschland’).

⁵ *Verzamelde Werken* VII, p. 311 v.

eeuw en is uiteindelijk het gevolg van een argwanende houding tegenover de oosterbuur. Thorbecke heeft deze gedachte als eerste geuit, en naast hem hebben andere tijdgenoten uit politiek en cultuur juist in zijn periode het hoge liberale gehalte in het denken en handelen van Nederland nadrukkelijk onderstreept. Voor hun kwam het erop aan vast te stellen, dat liberaliteit al tot de bestanddelen van het politieke en geestelijke leven behoorde, aler de resultaten van de Verlichting, de Amerikaanse en Franse Revolutie, tot essentiële elementen van de Europese negentiende eeuw gerekend werden. Nederland dus als het ware als baanbreker van het Europese vrijheidsdenken.⁶

II

Uitspraken zoals die door Huizinga of zijn voorgangers in de negentiende eeuw zijn gedaan, zijn eigenlijk niets anders dan interpretaties van de politieke en geestelijke inhoud van staat en natie van Nederland, en wat dit aspect betreft vormen zij een soort evenknie van verklaringen over en onderzoek naar de zogenaamde 'Deutscher Sonderweg'. De gedachte dat er een 'Deutscher Sonderweg' bestond, dus een zeer individuele politiek-culturele ontwikkeling die zich in tegenstelling tot andere Europese, vooral West-Europese naties voltrok, behoorde in de tijd van Weimar tot het traditionele repertoire van de Duitse politieke cultuur. Bernd Faulenbach heeft dit nagetrokken in zijn *Ideologie des deutschen Weges*.⁷ Hij stelt daarbij, dat de gedachten over de Duitse 'Sonderweg' gekenmerkt werden door zowel het bewustzijn over de bijzondere problematiek van het Duitse politieke bestaan in een Europees kader als door de uitstekende politiek-culturele prestaties van het land, en hij voegt eraan toe dat dit niets anders was dan de verdere uitwerking van overwegingen uit de vroege negentiende eeuw, 'als in Teilen der deutschen Intelligenz ein deutsches Eigen- und Antibewußtsein gegenüber der Französischen Revolution'⁸ ontstond. Inderdaad is het zo dat in de periode na de oprichting van het Rijk de historiografie zeer vroeg is begonnen de gehele structuur van het Rijk als bijzonderheid op te hemelen door de superioriteit van het Duitse constitutionele stelsel alsook het bijzondere prestatievermogen van het Duitse

⁶ H. Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn. Wege und Wandlungen der deutsch-niederländischen Beziehungen im 19. und 20. Jahrhundert*, Darmstadt 1990, p. 27-41 voor de voorbeelden.

⁷ B. Faulenbach, *Ideologie des deutschen Weges. Die deutsche Geschichte in der Historiographie zwischen Kaiserreich und Nationalsozialismus*, München 1980, p. 6.

⁸ Idem.

geestelijk leven tegenover de West-Europese cultuur te onderstrepen. Kijkt men naar dit soort historiografie, dan krijgt men de indruk dat Hui-zinga in zijn *Nederlands geestesmerk*, tenminste wat het politiek-culturele gehalte betreft, de bal gewoon teruggekaatst heeft.

Terwijl het zeker niet verkeerd is hier een zekere gelijkheid van intentie van intellectuelen van de twee nationale staten vast te stellen, moet er toch naar worden verwezen, dat de resultaten van Wereldoorlog II aan die hele stelling van de Duitse 'Sonderweg' een andere draai hebben gegeven: de vorming van de Duitse nationale staat wordt tot een bevoorrecht onderwerp gebombardeerd waarbij de intentie om tot een nauwkeurige analyse van de opkomst van het Derde Rijk te geraken, duidelijk voorop staat. Bernd Faulenbach heeft in dit verband zeer juist opgemerkt:

'Die Begriffe 'deutsches Problem', 'deutscher Sonderweg', 'deutsche Ideologie', 'deutsches Dilemma', 'deutsche Katastrophe', 'deutsche Fehlentwicklung' etc. in der modernen Diskussion entsprechen den Begriffen 'deutsches Schicksal', 'besondere Entwicklung', 'deutsche Staats-idee', 'deutscher Staatsgedanke', 'Sinn der deutschen Geschichte', 'deutscher Gedanke' usw. in der Weimarer Zeit.'⁹

Het kmiet anders, of de beschouwing van de Duitse geschiedenis onder het voorteken van de verwoestende uitwerkingen van het Nazi-regime leidde tot een negatieve kijk op de Duitse 'Sonderweg': de Duitse weg naar de nationale staat moest als het ware onherroepelijk leiden naar de catastrofe van het Derde Rijk.¹⁰ De ontwikkeling van staat, natie en maatschappij van de Duitsers liet volgens deze auteurs gewoon geen ander alternatief toe.

Daarin ligt de veronderstelling opgesloten, zoals Frits Boterman in zijn *Het moderne Duitsland* heel terecht opmerkt, dat men hier te maken heeft met een klakkeloze overgang van de periode van het Keizerrijk of nog eerder naar de tijd van de Republiek van Weimar, en wel wat betreft structuur en mentaliteit van de Duitse samenleving. Dit is een gevolgtrekking die met het oog op de uitgangspunten en de ontwikkeling van Weimar niet helemaal op zijn plaats is.¹¹ In verband daarmee moet de vraag worden gesteld of dit quasi-voorwaardelijk denken, waarbij de historische ontwikkeling iets onherroepelijks krijgt, niet het gevaar bevat van een

⁹ Ibidem, p. 7.

¹⁰ Daarover F. Boterman, *Moderne geschiedenis van Duitsland 1800-1990*, Amsterdam-Antwerpen 1996, p. 13.

¹¹ Idem, p. 14.

zeer verkorte zienswijze van de historische gang van zaken. Men zou in dit verband Thomas Nipperdey kunnen bijvallen, die het zeer onterecht noemt om het nationalisme, dat zowel de Duitse als de Europese geschiedenis van de laatste 150 jaar heeft beheerst, vooral uit het perspectief van de Hitler-periode te bekijken.¹²

Hier staat dus de vraag naar de anderssoortigheid van de Duitse ontwikkeling van staat en natie vergeleken met die van Nederland ter discussie. Om te beginnen moge het volgende citaat van de Duitse dichter Wieland worden aangehaald, die in 1773 schreef: 'Die Deutsche Nation ist eigentlich nicht *eine* Nation, sondern ein Aggregat von vielen Nationen.'¹³ Dit is een volkomen juiste opmerking en wat de dichter hier onderstreept is niets anders dan het resultaat van de regelingen van de Vrede van 1648. Maar deze opmerking stelt meer voor dan het beamen van een historisch feit; het is tegelijk al een aanklacht tegen deze omstandigheden in een periode, waarin intellectuelen zich tegen het overheersende karakter van de Franse cultuur keerden. Nipperdey stelt dat men zich in de ontwikkelde laag van de Duitse burgerij bewust werd van de innerlijke samenhang en het nationale karakter van een gemeenschappelijke Duitse cultuur.¹⁴ Inderdaad ontstaat in die periode een nationaal cultureel bewustzijn, dat zich bijvoorbeeld uit in overwegingen met betrekking tot de oprichting van een nationale schouwburg ('Nationaltheater'). Wij hebben hier te maken met de eerste gedachten over een 'Kulturnation', die op een gegeven moment worden aangevuld door zeer belangrijke, en politiek dan ook relevante uitlatingen van Herder over taal en volk. De samenvoeging van 'taal en volk' is politiek en cultureel relevant, omdat zij het nationale besef moet bevorderen en de loyaliteit tegenover de natie moet versterken. 'Nation vermittelt dann' zoals Nipperdey onderstreept, 'ein Stück Lebensinn'.¹⁵ In deze periode van de late Verlichting wordt beklemtoond dat het mensdom zijn verwezenlijking slechts in de afzonderlijke volkeren binnen een universeel wereldverbond vindt; alle volkeren zijn volgens deze opvatting uitdrukking van een goddelijke orde. In deze fase staat de in eerste instantie op een elite gerichte eis voorop om over een nationaal cultureel bewustzijn na te denken. In samenhang daarmee fungeert de taal als basis voor een nieuwe wijze waarop men zich de wereld eigen

¹² Zie Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte, 1800-1866. Bürgerwelt und starker Staat*, München 1984, p. 300.

¹³ Aangehaald bij Chr. Priegnitz, *Vaterlandsliebe und Freiheit. Deutscher Patriotismus von 1750 bis 1850*, Wiesbaden 1981, p. 11.

¹⁴ Nipperdey, *Deutsche Geschichte*, p. 301.

¹⁵ Idem, p. 300.

maakt en begrijpt. Dit proces speelt zich af in een nieuwe samenleving met een sterk communicatief karakter, waarin onder de invloed van de Verlichting en daarmee van een hernieuwd Humanisme de individualisering van de mens veld wint en in de plaats treedt van oude banden. De nieuwe verbondenheid voltrekt zich via de taal; daaruit voortvloeiend worden volk en geschiedenis de nieuwe *topoi* van deze periode. De taal als mogelijkheid van heroriëntering van een samenleving die zich losmaakt van traditionele banden diende de Duitse intelligentsia in eerste instantie als hulpmiddel tot het vinden van de eigen identiteit – zonder politieke gevolgen. Pas de Franse Revolutie heeft duidelijk gemaakt hoe een nauwe verstrengeling van volk en natie via de banden van taal en cultuur tot stand kon worden gebracht. Natie was niet langer een slechts door cultuur verbonden gemeenschap, maar in eerste instantie de consequentie van een politieke beslissing van de meerderheid. Natie vormt de basis voor staat en heerschappij, of zoals Nipperdey stelt: ‘Nation – das ist das sich selbst bestimmende Staatsvolk oder das Volk, das einen Staat konstituieren will.’¹⁶

Juist in verband met de Franse Revolutie moet erop gewezen worden, dat, onafhankelijk van de vraag of het hier om de ‘staatsnationale’ oprichting of een ‘kulturnationale’ gebondenheid gaat, de confrontatie van ‘eigen’ en ‘vreemd’ inbegrepen was.¹⁷ Een ‘clash’ was voorspelbaar wanneer de ene natie-staat begon met grensoverschrijdende ondernemingen. De begrippen ‘eigen’ en ‘vreemd’ bevatten ieder voor zich het element van zelfbeschikking, omdat beide begrippen uitgaan van individualiteit en bijzonderheid. Dit impliceerde een hoge mate van gevoeligheid, vooral op het moment, dat men in Duitsland nog bezig was met het definiëren van de eigen identiteit, dus met zichzelf te vinden. Friedrich Schiller heeft daartoe een poging ondernomen toen hij in 1800 in *Deutsche Größe* schreef: ‘Abgesondert von dem politischen hat der deutsche sich einen eigenen Werth gegründet ... Sie ist eine sittliche Größe, sie [die Größe] wohnt in der Kultur und im Character der Nation, der von ihren politischen Schicksalen unabhängig ist.’¹⁸ De boven vermelde confrontatie tussen ‘eigen’ en ‘vreemd’ werd verscherpt waar de nog niet in staatsverband georganiseerde individualiteit en bijzonderheid bedreigd werden en waar bovendien een blik op de geschiedenis de zwakte van de eigen nationale organisatie overduidelijk maakte. Een terugblik naar de Vrede

¹⁶ Ibidem, p. 302.

¹⁷ In N.C.F. van Sas, *Vaderlandsliefde, nationalisme en vaderlandsgevoel in Nederland, 1770-1813*, in *TvG* 102 (1989), p. 472.

¹⁸ *Schillers Werke. Nationalausgabe II*, Weimar 1983, p. 431-436 (*Deutsche Größe*).

van 1648 en de aldaar getroffen regelingen bijvoorbeeld kon nauwelijks vrolijk stemmen.

Vandaar dat het zeker niet verbazingwekkend was dat de oorspronkelijke bewondering voor de Franse Revolutie, begrepen dus als de opkomst van de Franse natie, in het tegendeel verkeerde. De bewondering verdween en het parool van de nationale bevrijding dook op, met alle daaraan verbonden waarden van het eigen en het vreemde. In de verschillende Duitse territoria is vermoedelijk uit dit gevoel van zwakheid een hele categorie van waarden ontstaan, die door denkers en politieke activisten van verschillende kleur werden uitgedragen. Er kwam een soort categoriaal stelsel tot stand, waarin het Duitse 'Volkstum', gemeenschap, broederschap, offer en trouw als begrippen naar voren werden gebracht die nauw met het woord natie verstrengeld waren. Natie werd, zoals Nipperdey in zijn interpretatie van alle uitlatingen constateert, eenvoudigweg gesacraliseerd.¹⁹ Oriëntatie dus op het eigen verleden, om de eigen aanspraak op natievorming te rechtvaardigen. Tegelijk hebben zendingsgedachte en enige nationale *hybris* deze vroege Duitse periode gekenmerkt, waarin de bevrijding van vreemde overheersing net zo'n rol speelde als, logischerwijze, het recht op nationale zelfbeschikking.

Deze vroege, door anti-Franse aversie gekenmerkte opkomst van de Duitse nationale gedachte werd na het Congres van Wenen aangevuld door een diepere beschouwing van alles wat als typisch Duits werd gevoeld. Het ging om een uitdieping van het nationale door terug te grijpen op kunst en literatuur, op taal maar ook op recht en zeden, religie en godsvrucht. Wij hebben hier te maken met een soort nieuwe spiritualiteit die steeds algemener werd, in gelijke mate gedragen door wetenschappers en literatoren, en die zich als het ware presenteerde als een nationale trots die op culturele prestatie gevestigd was. En wat de intelligentsia in deze periode naar voren heeft gebracht, heeft binnen vrij korte tijd ook bredere lagen van de bevolking kunnen overtuigen; dat wil zeggen: het oorspronkelijke verband van taal en volk, zoals Herder dat nog had gepropageerd, vond een sterkere basis nog in het aanvoeren van boven de taal uitgaande gemeenschappelijke culturele waarden. Maar het was niet een van tevoren uitgemaakte zaak dat deze langs het cultuurbegrip gedefinieerde natie zich ook tot een 'Staatsnation' zou ontwikkelen. Het in 1648 gestipuleerde confederatieve karakter van het voormalige Rijk bleef in eerste instantie bestaan en speelde ook na 1815 een rol. Er was geen gemeenschappelijke instelling behalve de Bondsdag. Daarbij kwam de

¹⁹ Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte*, p. 304 v.

verdeling van de samenleving in standen, groepen, lagen, die er elk een eigen cultuur en levenswereld op na hielden en deze ook nog door de napoleontische tijd heen hadden bewaard.

Maar er kwam een andere component in het spel; een component die de moderniteit van de tijd zelf vertegenwoordigde: het liberalisme, dat een tegengesteld principe bevatte en ernaar streefde, de confederatieve structuur te boven te komen en Duitsland als geheel te zien. Natie en liberalisme waren in het Duitsland, dat de kant van de revolutie van 1848 opging, onverbreekelijk met elkaar verstrengeld. Dat geldt voor de beter ontwikkelde burgerij ('Bildungsbürger') net zo goed als voor de vertegenwoordigers van de bourgeoisie ('Wirtschaftsbürger'). Met de opkomst van de modernisering evenwel, hier in de gedaante van het liberalisme, nam ook de opvatting over staat een andere gestalte aan; dat wil zeggen, er ontstond een nieuwe conflictsituatie. De etatistische versie en de liberale, van een constitutie uitgaande opvatting concurreerden met elkaar. Over de 'etatistische versie' als achterhaald systeem moge hier in het kort worden gerept. Tot aan de fase van de modernisering toe was de staat in het kader van de politicologische of filosofische discussie niets anders dan een abstracte eenheid, een instrument van gezag en orde. Geen uitspraak dan die van de Pruisische koning Frederik II, dat hij de eerste dienaar van zijn staat was, had het beter kunnen uitdrukken. De bepalingen van de Vrede van 1648 betreffende de territoriale staten in Duitsland hadden precies deze weg uitgestippeld. Het etatisme was in Duitsland een traditie. Voor het geval dat het verbonden werd met de nationaal-revolutionaire eis naar een organisatorische structuur van een cultuurgemeenschap, kon dit leiden tot onderwerping van het individu door de staat ten bate van de gemeenschap. De staat was dus in Duitsland niet slechts een instituut tot handhaving van gezag en orde, maar ook drager van de natie. Bij Fichte is dat duidelijk voelbaar, maar ook bij de theoloog Schleiermacher. De staat is een overheersend instituut, omdat hij de natie schept en tegelijk handhaaft. Daartegenover heeft het liberalisme de staat altijd begrepen als een constitutionele staat, dat wil zeggen: de door de liberalen mede gedragen gemeenschapsgedachte heeft een politiek karakter, omdat het individu als lid van de gemeenschap recht heeft op politieke medezeggenschap. De staat is volgens deze opvatting geen abstract gegeven, maar wordt door de samenleving zelf, die als een nationale wordt begrepen, in zijn beingdheden vastgelegd. Althans dat meenden liberalen.

Hier is het punt bereikt waarop het gepast is het verschil met de Nederlandse ontwikkeling duidelijk te maken. Afgezien van uitspraken zoals die gedaan zijn door Thorbecke of later ook door Huizinga, komt men bij

een nadere blik op de Nederlandse situatie tot de conclusie, dat hier inderdaad andere uitgangspunten liggen. De Nederlandse geschiedenis kent sinds de opstand tegen Spanje geen staat als abstract gegeven; 'staat' is niet werkelijk een onderwerp van discussie, tenzij men de aan de universiteit van Leiden in de 17de eeuw nog lang na de oprichting van de Republiek gevoerde discussies over het probleem 'monarchie' als terzake doende wil beschouwen. Nederland heeft zich in zijn gedaante van republiek altijd als een losse verzameling van overheden gepresenteerd, als een soort vergaarbak van soevereine (provinciale) eisen, die via consensus met elkaar in overeenstemming werden gebracht. Tegelijk was dit land een territorium waar niet alleen de corporatieve vrijheid, maar in de zeventiende eeuw dan ook al snel de individuele vrijheid een levenselement was. Hermann von der Dunk heeft in zijn analyse van de Nederlandse voorwaarden van een staatsoptreden het volgende geschreven: '... Reserviertheit einer starken Zentralgewalt gegenüber, Betonung und Kultivierung regionaler, gesellschaftspolitischer Autonomie und Eigenständigkeit aus der Erfahrung ohnehin gegebener historischer Zusammengehörigkeit heraus.'²⁰ De auteur heeft zijn analyse geconfronteerd met de etatistisch-centralistische structuur en de daaraan verbonden bureaucrativering in de Duitse territoria. In principe kan men het met deze resultaten eens zijn. Maar men zou aan deze diagnose nog een ander perspectief kunnen toevoegen, namelijk een nadere beschouwing van de gevolgen van het Nederlandse republikeinse stelsel in de late achttiende eeuw. De centrifugale tendensen in een sterk op federalisme gerichte gemeenschap en het daarin eveneens fungerende oligarchische stelsel hebben twee vragen doen opduiken. In eerste instantie de vraag naar het bestaan van een Nederlandse natie en ten tweede die naar het volk als politiek component maar niet als een door taal verbonden geheel. De brochure van Johan van de Capellen tot den Pol *Aan het volk van Nederland* is een bron waarin zich beide elementen voordoen.²¹ Tegelijk wordt 'volk' in het kader van het Nederlandse verlichtingsdenken gezien als bakermat van oude burgerlijke deugden, die volgens de auteurs bij de regerende elite in verval dreigden te geraken. 'Volk' dus ook als een deugdzaame kern van het territorium dat niet slechts binnenslands, maar ook met het oog op het buitenland in verval leek te zijn – wat de indruk in vergelijking met het buiten-

²⁰ H. von der Dunk in de inleiding bij dezelfde/H. Lademacher (ed.), *Auf dem Weg zum modernen Parteienstaat*, (Kasseler Forschungen zur Zeitgeschichte 4), Melsungen 1986.

²¹ Daarover H. Lademacher, *Die Niederlande. Politische Kultur zwischen Individualität und Anpassung*, Berlin, 1993 (1996), p. 384 vv.

land betreft was dit een ontwikkeling die, wanneer men de vroegere hoge relevantie van dit land in Europa in beschouwing nam, bij de burger die met de omstandigheden in het land zelf ontevreden was een teer punt moest raken. Dus: de verlichte burgerlijke deugden van de spectatoriale geschriften als zedelijk component,²² de op de regenten gerichte kritiek op de machtsstructuur, die tegelijk werd beschouwd als schuldig aan het verval van het land, en de daaraan verbonden eis naar een bredere politieke medezeggenschap, dat zijn de elementen, die aan de wortel van het Nederlands nationale denken liggen. Dit bevatte dan ook meer dan het vaderlandse gevoel, zoals dit zich in de loop van de opstand tegen Spanje had ontwikkeld. De vlak na het uitbreken van de Franse Revolutie volgende opbouw van de Bataafse Republiek is daarom ook niet slechts een nadere realisering van het nationale denken, maar ook de eerste poging tot oprichting van een moderne constitutionele staat, dat wil zeggen de verwezenlijking van het Amerikaanse of Franse voorbeeld. Er moet aan worden toegevoegd dat al eerder de strijd binnen de patriottenbeweging niets anders was dan een zeer moderne vorm van constitutioneel denken, omdat deze confrontatie er een was van liberalisme en democratie. Dit is een confrontatie die zich pas een halve eeuw later in de Duitse territoria als kern van een intern conflict binnen het liberalisme heeft voorgedaan. Er zijn dus twee belangrijke verschillen ten opzichte van de Duitse ontwikkeling te onderstrepen: aan de ene kant is er in Nederland geen ‘kulturnational’ uitgangspunt in de eigenlijke zin van het woord²³, omdat de factor taal als element van saamhorigheid niet vermeld wordt. Dat is begrijpelijk, omdat de federalistische structuur helemaal niet vergelijkbaar is met het volle soevereiniteit berustende bestaan van de Duitse territoria naast elkaar zoals dat in Münster in 1648 werd vastgelegd, dus het gevoel van ‘saamhorigheid’ was enigszins zoekgeraakt. Bovendien is in Nederland het denken in de categorie ‘staat’ als abstract centraal concept niet aanwezig. De Republiek heeft de fase van het absolutisme, verlicht of niet verlicht, niet hoeven te doorstaan. ‘Staat’ wordt in Nederland begrepen als een uit tal van overheden samengestelde en tot het scheppen van consensus opgeroepen associatie. Corporatieve vrijheid zoals die in de Republiek van begin af aan werd geëist, is in strijd met elke staatsvorming in de Duitse zin van het woord. Staat is een organisatievorm, die door de samenleving zelf wordt geschapen, geen waarde op zich. De hier al eerder aangehaalde uitspraak van Frederik II van Pruisen – ‘Ik ben de eerste

²² Vgl. Van Sas, *Vaderlandsliefde*, p. 475.

²³ Dit in tegenstelling tot Van Sas.

dienaar van mijn staat' – hij zegt trouwens niet 'van mijn volk' – is ondenkbaar in de Republiek der Verenigde Provinciën. Vandaar dat het ook niet verbazingwekkend is dat een staatstheoretische discussie in Nederland in eerste instantie niet aanwezig is, en dat zij wanneer zij dan uiteindelijk begint, bijvoorbeeld bij Thorbecke, heel andere kenmerken vertoont dan in Duitsland. De strijdbare formules van omzetting van 'Kulturturnation' tot 'Staatsnation', zoals die in de eerste decennia van de negentiende eeuw in Duitse territoria werd geëist, duiken in Nederland niet op. Fichte's eis van een 'Staatsnation', waarin het exclusieve recht van de staat naar voren wordt gebracht en waarin totalitaire trekken een rol spelen, had in Nederland nooit onderwerp van discussie kunnen zijn en is het ook nooit geweest.

Met deze verschillende uitgangspunten doen beide landen hun intrede in een fase van een verregerende modernisering van de wereld; kenmerken zijn de steeds beter op gang komende industrialisering, de overgang van stand naar klasse en daarmee ook de verandering van constitutie en *last but not least* een zich verder uitbreidende nationale beweging, die in nauw verband staat met liberale eisen. Deze verschillen worden voortgezet in deze nieuwe periode. De nationale gedachte blijft in de Duitse territoria een bijzonder levende factor. Zij maakt niet alleen opgang in de daarop betrekking hebbende publicaties, maar manifesteert zich tegelijk in nationale organisaties. Nipperdey schrijft erover:

'Das romantische Ideal der Kulturturnation und die liberale Vorstellung von der Staatsnation wachsen zusammen, die kulturellhistorische Gemeinsamkeit der Nation verweist die Mehrheit derer, die in dieser Vorstellung leben, mit der Zeit wie selbstverständlich auf die politische Einheit der Nation in einem Staat: Sprach- und Kulturgemeinschaft, Volk, soll mit dem Staat identisch werden.'²⁴

Daarmee is de Duitse ontwikkeling bedoeld, maar er mag heel algemeen aan worden toegevoegd dat 'natie' meer dan ooit tevoren een *topic* van de gehele tijd wordt: in vele landen van Europa, zo niet overal. Het is volkomen juist, dat Eric Hobsbawm het in zijn boek *Age of Revolution* heeft over 'springtime of the peoples'.

Een nadere kijk op de ontwikkeling in Nederland maakt duidelijk, dat het element 'natie' Nederland in mindere mate tot onderwerp van discussie wordt gemaakt, afgezien nog van het feit dat zich het politieke leven

²⁴ Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte*, p. 307.

toch al niet buitensporig prikkelend uit, en dit in tegenstelling tot wat in andere landen van Europa tot de alledaagse ervaring behoort. Er ontbreekt in dit land een soort verzetsmentaliteit, die bij andere Europese staten of gebieden vooral in de eerste helft van de negentiende eeuw schering en inslag is. De 'oude kerels in de Nederlandse raadhuisen met zwarte jassen en kragen en slappe hoeden', zoals die zijn geschetst door de Britse gezant Bagot in de jaren twintig,²⁵ waren juist niet de dragers van slappe hoeden met lange baarden en opwaaiende jaspanden, die door Hobsbawm als het symbool van het revolutionaire Europa zijn beschreven.²⁶ Deze Nederlandse rust moet des te meer naar voren worden gehaald, omdat de leidende politicus en staatsman van deze tijd, Johan Rudolf Thorbecke, dit ten zeerste betreurt. Hij poneert in 1848 de stelling, dat de grondwet van 1814-15 de voornaamste drijfveer van de eeuw, het staatsburgerschap, buiten beschouwing heeft gelaten. Het is niet tot de burger doorgedrongen dat hij meebeslist. Zonder dit bewustzijn, zo stelt hij verder, berust de staat niet op de natie en zonder hoog ontwikkelde nationale kracht kan zich heden ten dage geen staat handhaven.²⁷ De stelling die Thorbecke meer dan tien jaar eerder in zijn hier reeds aangehaalde kritiek op de Duitser Heinrich Leo heeft geponeerd, om het verschil met Duitsland duidelijk te maken, staat weliswaar niet in tegenspraak tot zijn klacht van 1848, maar ging zeker nog uit van een meer optimistische kijk op de mentaliteit van het Nederlandse volk.

Het lijkt moeilijk het door Thorbecke betreunde gebrek aan staatsburgerlijk bewustzijn en daarmee ook het gebrek aan een diep gevoeld nationaliteitsbesef te verklaren. Bij nader inzien krijgt men zelfs de indruk dat de beklemtoning van het nationale in eerste instantie beperkt is gebleven tot de Bataafse Republiek. Hier zijn een aantal vragen te stellen. Verdwijnt 'volk' weer naar de achtergrond, omdat de politieke elite van conservatieve aard uiteindelijk al lang genoeg neemt met een te boven komen van de ergste feiten van de oude constitutie van het Ancien Régime? Is de absoluut slechte economische situatie van na 1815 met een wijd verspreide armoede niet toch al debet aan een stuk lethargie en politieke abstinentie? Was de bevrijding van Franse overheersing niet als het ware een gebeurtenis zonder enige militaire, laat staan revolutionaire flair - met hier en daar wat kleine stedelijke onlusten? Is er ooit zoiets geweest als

²⁵ H.T. Colenbrander, *Gedenkstukken der algemeene geschiedenis van Nederland van 1795 tot 1840*, IX 1, p. 8.

²⁶ E.J. Hobsbawm, *The Age of Revolution*, London 1969.

²⁷ Aangehaald bij J.B. Manger, *Thorbecke en de historie*, Utrecht 1986, p. 156.

een franc-tireur-beweging, zoals wij die in het gebied van de Nederrijn in de figuur van de officier Von Schill meemaken? Het zou interessant zijn, om een keer de liederen uit die Franse tijd en daarna te onderzoeken. Platen en afbeeldingen uit die periode laten in elk geval de voorlopige conclusie toe: Nederland kent een politiek en sociaal weinig ambitieuze bevolking; dit gaat enerzijds gepaard met een hogere mate van zelfgenoegzaamheid en het geeft anderzijds geenszins impulsen, de nationale gedachte te beschermen.²⁸ De al eerder genoemde historicus N. van Sas heeft het Nederlandse nationaliteitsbesef beschreven als resultaat van een continue interactie van binnenlandse ontwikkelingen en de buitenwereld. Hij rekent ook twijfels over het eigen nationale bestaan tot een van de (negatieve) uitingsvormen. Het probleem was inderdaad dat Nederlanders vooral na de afval van België geen werkelijke taak voor zich zagen weggelegd; misschien zou men het inzicht in de vruchteloosheid van het eigen doen kunnen noemen, ingegeven door de houding van de grote mogendheden, die Nederlanders in de *status quo* deed berusten – zowel in de buitenlandse als ook in de binnenlandse politiek.²⁹

Het Duitse uitgangspunt was daarentegen anders: de liberalen en de democraten waren op zoek naar de nationale constitutionele staat. De overwinning op de particularistische conservatieve krachten was een nationale taak, en slechts door natievorming te verwezenlijken. De Duitse nationale gedachte putte zijn kracht uit de verstrengeling van natie en constitutie. Dat verleende kracht, maar dit kon in het geval van een mislukking bij de realisatie ervan tot gevaarlijke frustraties leiden. In de Duitse territoria hoorde de strijd voor de opbouw van de nationale staat als het ware tot het politieke alledaagse leven. Dit is eigenlijk het belangrijke kenmerk van de periode van de ‘Vormärz’: vrijheid had eenheid als voorwaarde. Dat was niet zonder problemen, wanneer men ervan uitging dat het tot een tegenstrijdigheid wat het doel betrof kon komen. Moest de voorkeur worden gegeven aan vrijheid zonder eenheid of aan de eenheid zonder vrijheid? Dit waren onderwerpen van discussie in de fase van de ‘Vormärz’. Deze discussie was slechts schijnbaar voorbarig, zoals twee decades later bij de natievorming van Duitsland aan het einde van de Duits-Franse oorlog zou blijken, toen de eenheid van Duitsland van bovenaf werd opgelegd. In eerste instantie bleef dit in de jaren van de ‘Vormärz’-theorie. Maar hoe sterk de eenheidsgedachte een rol speelde, blijkt uit de

²⁸ Over de grafieken van Jacob Ernst Marcus zie N.C.F. van Sas, *Talen van het Vaderland. Over patriottisme en nationalisme*, Amsterdam 1996, p. 18 v.

²⁹ Zie noot 1.

houding van een van de politieke vrienden van de uit Baden afkomstige liberaal Paul Pfizer, die schrijft, dat hij 'lieber den gewaltigsten Despoten zum Herrscher Deutschlands gemacht sehen will als die trefflichsten Verfassungen ohne nationalen Zusammenhang der einzelnen kleinen Staaten.'³⁰ Er kwam nog iets anders bij. In principe was het risorgimento-nationalisme van deze tijd uit op een vreedzaam mede- en naast elkaar leven. Het was als het ware internationalistisch georiënteerd. Het filhellenisme en de positieve gevoelens van Duitsers jegens de opstandige Polen getuigen ervan. En toch: reeds in de culturele uitgangspunten van de definitie van natie lag een conflict over grenzen besloten, ondanks alle vrede-lievendheid. En wanneer dan bestaande staatsgrenzen van buiten af wat betreft hun juist verloop in twijfel werden getrokken – zo zou men dit in verband met de Rijn-crisis van 1840 eufemistisch kunnen noemen – dan bleek toch snel, dat in een periode waarin de nationale wensen nog niet vervuld waren, de grote gevoeligheid van de nationale ziel tot uiting kwam, getuige de reacties van de groeiende Duitse nationale gedachte in het Westen en Noorden en heel kort tevens aan de grens van Polen.

Het is duidelijk dat dit met de Nederlandse ontwikkeling niets van doen heeft. Hier moet worden uitgegaan van de door Van Sas naar voren gebrachte definitie van nationaliteitsbesef als resultaat van interactie van binnenlandse ontwikkeling en gebeurtenissen van buiten af. De buitenlandse politiek van Europese staten heeft zeker het gehalte van het Nederlandse nationaliteitsbesef en daarmee ook de nationale identiteit voor een korte tijd gevormd. Het verval van de op het Congres van Wenen herstelde Bourgondisch-Habsburgse eenheid heeft zeker diepe wonden bij de politieke en intellectuele elite van het land achtergelaten. Dit was niet het gevolg van het verlies van territoriale omvang, maar veeleer de consequentie van het besef, niets anders te zijn dan een speelbal van de grote mogendheden. De willekeur van de aaneensluiting van Nederland en België in 1815 uit puur strategische overwegingen werd gevolgd door de willekeur bij de regeling van de resultaten van de Belgische Revolutie. De Belgische revolutionairen werd niet de wacht aangezegd, maar zij verkregen de gegarandeerde neutraliteit. Temidden van een Europese wereld waarin de nationale beweging een van de symbolen van de moderniteit was, moest een eenvoudige volkenrechtelijke maatregel wel de uitwerking van een menetekel hebben. De intellectuele elite toonde in deze fase zowel een nieuw nationaliteitsbesef alsmede enig defaitisme. Een nieuw nationaliteitsbesef moest worden gekweekt, niet door de beschuldigende

³⁰ Aangehaald bij Th. Nipperdey, *Deutsche Geschichte*, p. 309.

vinger tegen België op te heffen, maar door opnieuw op de historische voorwaarden van staat en natie te wijzen, waarbij de duidelijke wens zich tegenover de ander af te bakenen op de voorgrond trad. In het hier besproken geval was dit de afbakening tegenover het Duitsland van de 'Vormärz'. Het spectrum van nieuw nationaliteitsbesef en defaitisme reikte van Johannes Bosscha of Hora Siccama, die allebei de Nederlandse zelfstandigheid onderstreepten en, zoals Bosscha het deed, deze zelfstandigheid al in de 13de eeuw beklonken zagen, dus het historisch karakter van de natie bekleemtoonden, tot aan Pieter Johannes Veth toe, de oriëntalist en redacteur van het tijdschrift *De Gids*, die door het Nederlandse nationaliteitsbesef te loochenen gewoonweg de opname van het land in het toekomstige Duitse rijk eiste, om het eigen land een vruchtbaar bestaan te kunnen garanderen.³¹ Er moet in dit verband erop worden gewezen, dat de strijd om het nationale bestaan in deze fase vanuit een defensieve positie werd gevoerd, terwijl in Duitsland de nationale organisatie van het land nog van de grond moest komen.

III

Dit op een defensief uitgangspunt berustend pleidooi voor het nationaliteitsbesef – we laten hier de defaitistische versie buiten beschouwing – is een belangrijk kenmerk van Nederland gebleven, ook in de tweede helft van de eeuw. Gezien de achteruitgang van de betekenis van Nederland op het gebied van de buitenlandse politiek en ook op economisch terrein, scheen het opnieuw hoognodig te zijn het verleden aan te halen, om het eigen machtsverlies door verwijzing naar de bijzonderheid van de politieke cultuur en de rijke traditie ervan te compenseren. De beklemtoning van het eigen verleden als een geschiedenis van glans en glorie was voor politiek en intelligentsia de enige weg in deze fase van Europese *Realpolitik*, waarin het succes de middelen heiligde en voor de geschiedenis werd gerechtvaardigd, en waarin de tendens tot vorming van grote staten net zo goed instemming vond als de strijd om het bestaan als principe van de historische rechtvaardigheid.

De realisering van het Nederlandse 'cultureel nationalisme' – ik maak hier gebruik van het door Jan Bank in aansluiting waarschijnlijk bij Nip-

³¹ Hierover H. Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, p. 34-38.

perdey ingevoerde begrip³² – kan niet *en détail* worden gepresenteerd. Men nam in elk geval in versterkte vorm weer op, wat aan het begin van de eeuw al was voorgedragen – overduidelijk toen net zo als nu vanuit een als benauwd gevoelde situatie. Maar nu dan toch nog sterker gevoeld dan in de periode daarvoor het geval was geweest. Het zou te ver voeren om hier ter plekke de vraag te beantwoorden, of ook Nederlanders in het Oosten of Zuiden van het land zo'n nationaal gevoel konden ontwikkelen - of ook de katholieken deze stap tot Nederlands nationaliteitsbesef mee hebben voltrokken. Deze laatstgenoemde vraag mag worden gesteld, omdat de Nederlandse nationaliteit toch sterk als een door het protestantisme gekenmerkte nationaliteit werd gevoeld. Belangrijker is in verband met de defensieve positie van waaruit de Nederlandse identiteit werd gezocht, dat de rechtmatigheid van denken voor het internationale publiek tot een nieuw *topic* van het Nederlandse nationaliteitsbesef werd gebombardeed. In de zeer geïrriteerde uitlatingen van Thorbecke in 1866 in de Staten Generaal, toen hij als het ware een klacht indiende tegen de minachting van aloude rechtszekerheid en verbintenissen en tegen het streven naar militaire grootheid, en bovendien het gevaar dat voor de zwakke leden van de Europese gemeenschap bestond schetste, wordt dat net zo duidelijk als in de reactie van de anti-revolutionair Groen van Prinsterer in zijn brochure *A mes amis de Berlin* en in zijn briefwisseling.³³ De liberaal en de conservatieve anti-revolutionair waren dezelfde mening toegedaan. Dit soort reacties samen met een besluit tot een vaste neutraliteitskoers in de buitenlandse politiek hebben de uitgangspunten geschapen die de moraliteit van de kleine staat tot een ingrediënt van het nationale bewustzijn maakt. Wij staan hier aan het begin van een proces dat vijf decennia later zijn tot steen geworden manifestatie in de bouw van het Internationale Gerechtshof in Den Haag vindt.

Over het geheel genomen toont een vergelijking met de Duitse ontwikkeling aan dat Nederland zijn voltooiing van de staatsvorming had bereikt met de grondwet van 1848. Dat wil niet zeggen dat de niet te onderschatten confrontatie tussen protestanten en katholieken daarmee was beëindigd. Het land was wat de constitutionele eis en het constitutioneel beleid betreft bevredigd en zag zich op het vlak van de buitenlandse politiek in

³² Zie J.Th.M. Bank, *Het roemrijk vaderland. Cultureel nationalisme in Nederland in de negentiende eeuw*, 's-Gravenhage, 1990 en Th. Nipperdey, *Nachdenken über die deutsche Geschichte*, München 1986, p. 110. 'Cultureel nationalisme' heeft niets te maken met 'Kultur-nation'.

³³ Zie H. Lademacher, *Zwei ungleiche Nachbarn*, p. 42-52.

staat een waarnemerspositie in te nemen. Duitsland kon niets anders dan een dubbele mislukking laten zien. De mislukte revolutie van 1848-'49 heeft noch de constitutionele staat noch de natie-staat tot resultaat. Met dit dus in dubbel opzicht onbevredigende einde van een lang streven deed het land zijn intrede in het moderniseringsproces met al zijn economische en sociale consequenties. Voor de Duitse ontwikkeling heeft Plessner het woord van de 'verspätete Nation' geformuleerd. Het land werd uiteindelijk tot een Duitse natie gevormd – een gevolg van drie oorlogen en in feite van bovenaf opgelegd. Er was in het begin enige droefenis over deze resultaten, maar Duitsers hebben zich er snel bij neergelegd. De Duitse nationale staat ontstond toen de natievorming in andere landen allang tot het verleden behoorde. Duitsland was een nieuwkomer en moest zich alle argwaan van buitenaf laten welgevalen. Wat hier werd opgericht, was een door de staat geënceneerde 'Staatsnation'. De voltooiing van het nationale principe in de zin van een 'Kulturnation' heeft Bismarck uitdrukkelijk afgewezen, wat niet betekent, dat het niet altijd verborgen aanwezig bleef. Nu begon binnen het rijk de strijd tegen de federalisten en tegelijk ook – uit vrees voor elke nationale afwijking – die met de minderheden inclusief de katholieken. Nog belangrijker was dat in tegenstelling tot de situatie van 1870-'71 het nationalisme nu tot een slogan van de heersenden werd, dus niet meer aan de oppositie toebehoorde. Op de voorgrond trad de beklemtoning van orde, gezag en autoriteit als middelen tot waarborg van de natie. Het zich ondergeschikt maken van het individu aan de gemeenschap was een vereiste. Elk internationalisme, zoals dit werd vertegenwoordigd door de sociaal-democraten, werd afgewezen. Het algemene kiesrecht mobiliseerde de klassen en maakte van het nationalisme een massa-beweging. De solidariteit en stabiliteit van de samenleving golden als steunpilaar van het nationale bestaan. Elke kritiek op het bestaande betekende een anti-nationale heiligschennis. Op die manier werd de sociaal-democratie tot 'Reichsfeind' gestempeld. Het nationale vond een liberaal-conservatieve ondersteuning, omdat de economische ontwikkeling tegelijk een liberaal-conservatieve coalitie vereiste en mogelijk maakte.

Voor de inhoud van het Duits-nationale denken was het een beslissende factor, dat de Duitse nationale staat na drie oorlogen was ontstaan en dat een belangrijk deel van de publieke opinie meende onder de dwang van permanente zelfhandhaving te staan met als resultaat een strijdbare houding, die in eerste instantie gericht bleef op Frankrijk, omdat vooral hier het beeld van de Duitse vijand goed onderhouden werd. Maar toen het niet slechts ging om 'struggle for mastery in Europe', maar om het verwerpen van koloniën en de opbouw van een wereldpolitiek, sloeg deze strijd-

bare houding tegenover Frankrijk om in een grensoverschrijdende agressie. Hier voltrok zich de overgang tot een nationalisme dat op integratie gericht was met alle daaraan verbonden waardeoordelen ('Am deutschen Wesen soll die Welt genesen') en beelden van de vijand.³⁴ En dit was tegelijk de overgang tot een massabeweging die dit op integratie gerichte nationalisme droeg.

Maar dit is niet meer ons onderwerp. Daarentegen moet nog eens duidelijk gesteld worden dat Nederland deze van boven af gerealiseerde nationale staat niet heeft gekend. Vandaar ook dus dat de natie niet wordt begrepen als een afgeleide van de staat. En er is zeker geen verband tussen natie en machtsstaat. Het land was veel te klein en kon zich dus de allure van een machtsstaat niet permitteren. Hierbij komt, dat wanneer natie een bewustzijn van eenheid veronderstelt, de Nederlandse natie met de langzamerhand opkomende verzuiling nauwelijks de indruk maakte een eenheid te zijn. Evenwel, ook deze in vergelijking met Duitsland afwijkende omstandigheden hebben niet kunnen belemmeren, dat er vooral tegen het einde van de eeuw en nog iets later een grote opleving van het Nederlands nationalisme kwam, dat zeker niets meer van doen had met het vroegere risorgimento-nationalisme van de eerste helft van de eeuw. Het hield nauw verband met de koloniale gedachte en de Boerenoorlog. Het nationale denken maakte gebruik van het tot dan toe omstreden Koninklijk Huis in de zin van een op Oranje gericht en door Oranje gedragen wij-gevoel, dat vooral verspreid wordt door een rijk verenigingsleven.

En het is de vraag of er een verschil bestond tussen de leuzen 'Nederland en Oranje' of 'Kaiser und Reich'. Misschien is het vermoeden gerechtvaardigd dat Nederland, dat niet zonder succes de economische achterstand begon in te halen, en dat tegelijk een groot koloniaal rijk in eigen beheer had, heel eenvoudig de teneur en mentaliteit van deze door Europa beheerste tijd overnam – de teneur van een blanke superioriteit.

³⁴ Zie hierover M. Jeismann, *Das Vaterland der Feinde. Studien zum nationalen Feindbegriff und Selbstverständnis in Deutschland und Frankreich 1792-1918*, Stuttgart 1992.

